

تحلیل همناختی آرایه‌های تزئینی و معماری در بناهای علمی-مذهبی عهد صفویه و قاجار نمونه‌های مورد مطالعه: مسجد-مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک اصفهان

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۵۲-۱۳۵)

حسین نوروزی قره قشلاق^۱، محی‌الدین آقاداودی^۲

۱- عضو هیات علمی گروه صنایع دستی، دانشگاه اراک (نویسنده مسئول)

۲- پژوهشگر دکترای تخصصی گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران

DOI: 10.22077/NIA.2021.3540.1337

چکیده

بناهای مذهبی در معماری ایرانی-اسلامی علاوه بر ساختار از حیث آرایه‌ها نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. اصفهان به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی ایران زمین دربردارنده گونه‌های مختلفی از بناهای مذهبی به خصوص در دوره تاریخی صفویه و قاجار است. مسجد-مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک به عنوان دو نمونه شاخص از عهد صفویه و قاجار در پژوهش حاضر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. هدف اصلی پژوهش پیش رو ضمن بازشناسی مختصر ساختار و تزئینات معماری بناهای مذکور، به نوعی معطوف به واکاوی تناسب کالبد بنا و آرایه‌های زینت‌بخش آن‌هاست. هدف مطرح‌شده زمینه‌ساز پاسخ به این سؤال است که مهم‌ترین هنرهای تزئینی به‌کاررفته در دو مسجد-مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک ضمن تبیین نقاط تمایز و تشابه کدام‌اند؟ این هنرها از حیث ساختارظاهری، تناسب با ساختار معماری و همچنین نقش و محتوا، حاوی چه مؤلفه‌های اصلی‌ای هستند؟ این پژوهش به لحاظ رویکرد، تطبیقی و از حیث روش، توصیفی-تحلیلی است، همچنین جمع‌آوری اطلاعات به شیوه اسنادی و مشاهدات میدانی صورت پذیرفته است و اطلاعات به شیوه کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش گویای آن است که دو بنای چهارایوانی مورد مطالعه در این پژوهش ضمن مشابهت‌هایی که در بعد ساختار دارند، از حیث ابعاد بنا و کیفیت اجرا دارای تفاوت‌های چشمگیری هستند؛ در بعد هنرهای وابسته به معماری، بنای شاهانه چهارباغ ضمن تعدد بیشتر هنرها با دارابودن هنرهایی چون قلم‌زنی، زرگری سنتی، ملیله‌کاری، طلااندازی بر روی گچ و غیره تمایزات قابل توجهی با بنای رکن‌الملک دارد؛ لیکن تناسب چشمگیری میان آرایه‌های معمار و ساختار معماری هر بنا وجود دارد. همچنین در بعد نقوش و محتوا، هر دو بنا، نماینده ویژگی‌های هنری عصر خود بوده است؛ به گونه‌ای که در بنای چهارباغ بیشتر شاهد تعدد نقوش هندسی، نقوش اسلیمی و ختایی و نقش مایه‌های انتزاعی با تسلط رنگ‌های سرد، هم‌چون لاجوردی و فیروزه‌ای هستیم و در مقابل مسجد-مدرسه رکن‌الملک سرشار از نقوش طبیعت‌گرا، نقش انسان و رنگ‌های متنوع و غالباً گرم است.

واژه‌های کلیدی: معماری، آرایه‌های تزئینی، صفویه، چهارباغ، رکن‌الملک.

1- Email: H-norouzi@araku.ac.ir

2- Email: m.aghadavoudi14@gmail.com

مقدمه

نخستین مبتکران ایجاد مدارس در جهان اسلام، دوامپراتوری هم‌عصر فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران بودند و این سنت به مرور در سایر جوامع اسلامی گسترش یافت. به هنگام احداث اولین مدارس، معماری اسلامی به الگوهای خاص خود نائل شد و در این هویت تمامیت‌یافته، نوعی توانایی تبادل‌پذیری را نیز متبلور ساخت (لولوئی، ۱۳۷۹): (۱۲۳). تحت این شرایط، مدارس به‌طور کامل، ماهیتی اسلامی به خود گرفته و کمتر از سایر بناها از خصلت‌های منطقه‌ای برخوردار شد. با ساخت مدارس عهد صفویه، وجهه مناسب‌تری برای مدارس ایرانی- اسلامی فراهم شد. شمار فراوان مدارس، در شهرهایی که پایتخت صفویان بودند و به‌خصوص اصفهان، نشان از ارزشی دارد که این شاهان برای علم و علم‌آموزی و به‌تبع آن ساخت و تزئین بناهای علمی- مذهبی قائل بوده‌اند (یاوری و حکاک‌باشی، ۱۳۹۰): (۱۹۱). کافی است به سفرنامه‌های سیاحان غربی، از این منظر نگاه کنیم؛ برای نمونه، کمپفر (سیاح آلمانی) چنین نوشته است: «شهرهای ایران پر است از مدرسه و موقوفه، تنها در اصفهان که پایتخت است و شهری است باشکوه و بزرگ، در حدود یک‌صد موقوفه قابل ملاحظه وجود دارد... از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی سخت بر مدارس عالیه ما برتری دارند» (۱۳۶۳، ۱۴۰). دو مسجد- مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک به‌عنوان دو نمونه از بناهای علمی- مذهبی عصر صفویه و قاجار و در مقام مجموعه‌هایی از هنر تزئینات معماری این دو عصر در پژوهش حاضر مورد توجه است. در این راستا در ابتدا پیشینه‌یابی در مورد موضوع همراه با ذکر جنبه‌های نوآورانه مطرح می‌گردد و در ادامه دو بنا مختصراً از حیث تاریخچه و ساختار معماری مورد بازشناسی قرار می‌گیرند. سپس طبقه‌بندی و گونه‌شناسی تزئینات معماری و هنرهای سنتی به کاررفته در دو بنا از حیث ساختار و نقوش و محتوا همراه با جداول و تصاویری به صورت تطبیقی انجام می‌گیرد. در نهایت مکمل مباحث بخش تحلیل و نتیجه‌گیری است.

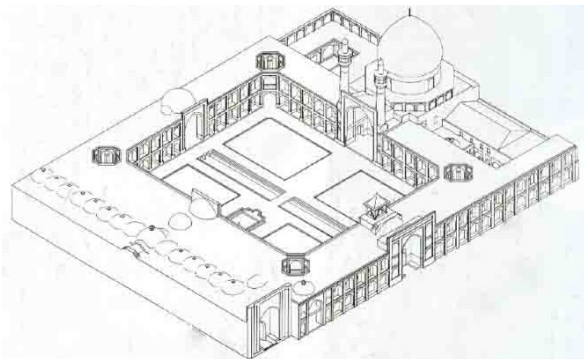
پیشینه پژوهش

با وجود ظرفیت‌های مطالعاتی متعدد موجود در بناهای

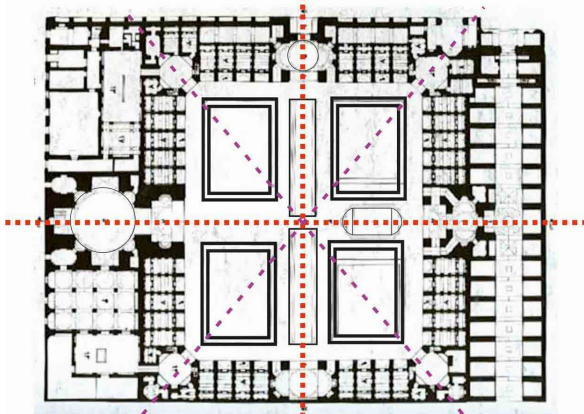
علمی- مذهبی ادوار تاریخی صفویه و قاجار و به‌طور ویژه دو مسجد- مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک، کمتر پژوهش منسجمی پیرامون آن‌ها به ثبت رسیده‌است. لازم به ذکر است که طبق جست‌وجوهای نگارنده تا زمان نگارش مقاله حاضر، پژوهشی مستقل پیرامون مسجد- مدرسه رکن‌الملک یافت نشد. در ادامه به برخی از پژوهش‌هایی که دربردارنده اطلاعاتی پیرامون دو بنا هستند اشاره می‌شود. از جمله منابعی که در دهه‌های گذشته با دیدگاهی غالباً تاریخی- توصیفی دو بنا را مورد معرفی قرار داده‌است می‌توان به کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان (۱۳۵۰) از هنرفر اشاره کرد. این کتاب حاوی اطلاعات تاریخی و توصیفی در مورد تاریخ ساخت دو بنا، وسعت و شکل ظاهری آن‌هاست. هنرفر در این کتاب از بنای چهارباغ به‌عنوان شاخص‌ترین بنای عصر شاه‌سلطان حسین یاد کرده‌است. ریاحی در کتاب ره‌آورد ایام (۱۳۸۵) در مورد بناهای مذهبی و به‌خصوص مدرسه‌ها و مسجد- مدرسه‌ها مطالبی ارائه می‌کند که شامل علل ساخت این بناها، معرفی شماری از بناهای مذهبی شاخص اصفهان، تاریخ و ساختار آن‌ها و شخصیت‌های شاخص برآمده از آن‌هاست. هم‌چنین در این کتاب مباحثی در مورد بحث وقف و تأثیرات آن و معرفی شماری از واقفان مطرح شده‌است. از دیگر کتب می‌توان از سری کتاب‌های دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی یعنی کتاب مدارس و بناهای مذهبی (۱۳۸۱) اثر ملازاده و محمدی را نام برد. این کتاب که به‌گونه‌ای مجموعه‌ای از مقالات نیز به حساب می‌آید در قسمت شهر اصفهان اطلاعاتی در مورد ویژگی‌های ظاهری و ساختاری بناهای علمی- مذهبی اصفهان و از جمله دو بنای مورد مطالعه در پژوهش پیش رو را در بردارد و در پایان تعدادی از پلان‌های بناهای مذهبی و مدارس را آورده‌است. در مورد تزئینات معماری و فنون کاشی‌کاری نیز اطلاعات و تصاویری غیر منسجم و درعین‌حال مفید را می‌توان در تألیفات ماهرانقش (۱۳۶۱) و هم‌چنین زمرشیدی (۱۳۶۵) جست‌وجو کرد.

طبق مطالعات انجام‌شده در مورد پیشینه مقاله حاضر، می‌توان گفت در حوزه شناخت منسجم و طبقه‌بندی دقیق تزئینات دو بنا به‌خصوص در مورد مسجد- مدرسه رکن‌الملک

درآمدهای سایر موقوفات مدرسه نظیر مزرعه باغ‌ملک در چهارمحال و احمدآباد کاشان و شمار بسیار زیادی از موقوفات دیگر، خرج مدرسه می‌شد (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۱۳۶). راجر سیوری، مسجد-مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنایی می‌داند که به دست جانشینان شاه‌عباس اول در اصفهان ساخته شده‌است (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۶۵). نصر، این مدرسه را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی شیعه و جزء شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند (۱۳۵۹: ۶۴). جذابیت و شکوه این نهاد آموزشی-مذهبی از جهات مختلف در بینندگان خود آن‌قدر تأثیر گذاشته و می‌گذارد که هیچ‌یک از بناهای تاریخی اصفهان به اندازه این بنا شور و شوق شاعرانه جهانگردان اروپایی را شکوفا نکرده‌است. به‌عنوان مثال دیولافو، گوینو و فلاندن این بنا را بسیار دلپذیر، جذاب و سحرآمیز توصیف کرده‌اند (ریاحی، ۱۳۸۵: ۲۰۱).

تصویر ۱: نمای سه‌بعدی مسجد-مدرسه چهارباغ (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹، جلد پنجم: ۴۶)

تصویر ۲: پلان طبقه اول مسجد-مدرسه چهارباغ (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹، جلد پنجم: ۴۹)

و مطالعه تطبیقی آن‌ها، پژوهش و تحقیق کمتری صورت گرفته است که این مسئله به‌وضوح، گویای ضرورت و اهمیت انجام پژوهش حاضر است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از حیث روش، توصیفی-تحلیلی بوده و با رویکردی تطبیقی به انجام رسیده‌است. یافته‌ها از دو روش میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. بخش میدانی بیشتر متکی به مشاهدات مستقیم و تصویربرداری نگارندگان از بخش‌های مختلف بناهاست. هم‌چنین در قسمت اسنادی-کتابخانه‌ای، از منابع مختلفی هم‌چون کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و نیز پایگاه‌ها و سایت‌های اطلاعاتی معتبر و منابع مشابه دیگر در عرصه مطالعات معماری، تزئینات و اطلاعات تاریخی بهره برده شده است.

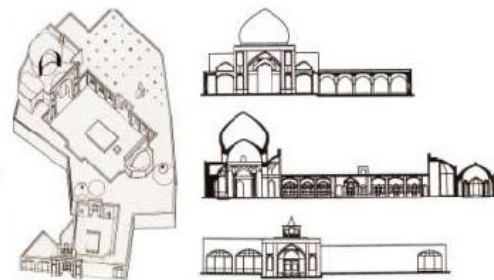
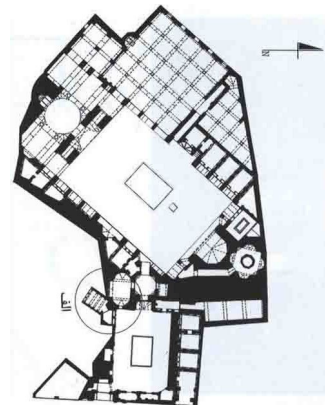
معرفی اجمالی دو بنا و تاریخچه آن‌ها

مسجد-مدرسه چهارباغ

بنای چهارباغ با توجه به حمایت مستقیم شاه و وسعت و جایگاه شاخص در متون مختلف داخلی و خارجی مور دبررسی و مطالعه قرار گرفته است. این مدرسه که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای مجموعه شهری مادرشاه به حساب می‌آید، در حفاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ هـ. ق به دستور شاه‌سلطان حسین و با حمایت و نظارت مستقیم وی، برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی بنا شده‌است» (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۰۷). در طول ضلع شمالی این بنا، بازارچه بلند یا شاهی قرار گرفته که سال‌های بسیار است که با نام بازار هنر در میان عموم معروف هست (خانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۸). این نهاد آموزشی-مذهبی، اگرچه به نام‌های (چهارباغ) و (سلطانی) نیز نامیده شده؛ به دلیل پشتوانه‌های بسیار مهم و قابل‌اعتنایی که مادر شاه‌سلطان حسین، آخرین پادشاه رسمی این سلسله (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵ هـ. ق)، برای این مدرسه مقرر کرده، به مدرسه مادرشاه هم معروف شده است. از جمله موقوفات مسجد-مدرسه، دو بنای عظیم یعنی کاروانسرا و بازار است که وقف مدرسه و درآمدهای حاصل از آن‌ها به‌اضافه

مسجد و مدرسه رکن‌الملک

این بنا در اواخر دوره قاجاریه (سلطنت مظفرالدین شاه) در خلال سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۱۶ هـ. ق. به همت حاج سلیمان خان شیرازی، ملقب به "رکن‌الملک"، نایب‌الحکومه ظل السلطان (حاکم اصفهان)، در محله تخت فولاد ساخته شد (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹: ۷۰-۷۹). بنا، ترکیبی از مسجد و مدرسه است که شامل سردر ورودی، هشتی، صحن کوچک و بزرگ، ایوان‌های چهارگانه، شبستان‌های ستون‌دار، حجره‌هایی در اضلاع صحن مسجد و مدرسه و آرامگاه بانی می‌باشد. صحن مدرسه که به نوعی، جلوخان مسجد نیز محسوب می‌شود، در اضلاع شمالی و شرقی خود دارای شش حجره فاقد ایوان و در ضلع جنوبی، دیواری می‌باشد. سردر اصلی و ورودی مسجد، در ضلع غربی صحن مدرسه قرار گرفته و از طریق یک هشتی به صحن مدرسه راه پیدا می‌کند.

تصویر ۳: پلان، برش و پرسپکتیو مسجد - مدرسه رکن‌الملک (ملزاده و محمدی، ۱۳۸۱: بخش ضمیمه)

صحن مسجد وسیع و مستطیل است و در ضلع غربی آن، سه حجره ایوان‌دار و مدرس ایوان‌داری در مجاورت آن‌ها ساخته شده است. کتیبه‌های بنا دارای تاریخ‌های متفاوتی از قبیل ۱۲۹۰، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۹، ۱۳۰۱، ۱۳۰۴ و ۱۳۷۸

است که نشان‌دهنده مراحل گوناگون ساخت بنا و تزئین این پایگاه و مرکز دینی می‌باشد (موحد ابطحی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۴). تاریخ ساخت بنا با توجه به کتیبه سردر، در سال ۱۳۲۱ قمری است و مصرع آخر اشعاری که ماده تاریخ بنا در آن است، چنین می‌باشد: «بنای مسجدالاقصی مبارک بر سلیمان شد ۱۳۲۱» (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۱۴۶). این بنا به شماره ۳/۱۶۰۴ به ثبت تاریخی رسیده است (ملزاده و محمدی، ۱۳۸۱: ۶۶). لازم به ذکر است که بنای رکن‌الملک در حال حاضر در اختیار طلاب حوزه علمیه اصفهان در پایه‌های مختلف تحصیلی است.

بررسی تطبیقی ساختار معماری دو بنا تناسبات و ساختار فضایی

در حوزه تناسبات و ساختار معماری دو بنا، تمایزات بسیاری وجود دارد. بنای شاهانه چهارباغ به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین بناهای علمی- مذهبی عصر صفویه شناخته می‌شود که به‌صورت چهارایوانی و در دو طبقه اجرا شده است. متراژ کلی بنا در حدود ۹۰ در ۹۵ متر (۸۵۵۰ مترمربع) و ابعاد حیاط مرکزی یا صحن در حدود ۶۰ در ۶۵ متر (۳۹۰۰ مترمربع) ذکر شده است. با توجه به پلان بنا، فرم مربع حیاط (صحن) و هم چنین جایگیری چهار حیاط‌خلوت در پخ خوردگی‌های چهار طرف آن کاملاً قابل تشخیص است. در مقابل مسجد- مدرسه رکن‌الملک که مشابه بنای چهارباغ به صورت چهارایوانی است از وسعت بسیار کمتری برخوردار است و متأسفانه در کمتر پژوهشی پیرامون وسعت دقیق بنا و عناصر مختلف آن صحبت شده است. با توجه به این که تأکید اصلی پژوهش حاضر بر تزئینات وابسته به معماری و هنرهای کاربردی دو بناست، در این قسمت به این اندازه بسنده می‌شود. در ذیل (جدول شماره ۱) در جهت ارتقای تجسم مخاطبان، نمایی کلی از عناصر معماری و تناسبات دو بنا در قالب جدول ارائه شده است. لازم به ذکر است که اطلاعات تاریخی به کار رفته از دو منبع نام برده بهره گرفته شده؛ اما محوریت اطلاعات ارائه شده بر مبنای مشاهدات میدانی نگارندگان تنظیم شده است.

هم‌چنین در جدول شماره ۲ بخش‌های اصلی بنا همراه با تصاویری به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۱: مقایسه تطبیقی عناصر اصلی و ساختار معماری دو بنا (هنرفر، ۱۳۵۰؛ حاجی قاسمی، ۱۳۷۹، جلد پنجم) (تنظیم جدول: نگارندگان، ۱۳۹۹)

عناصر معماری	مسجد - مدرسه چهارباغ	مسجد - مدرسه رکن الملک	توضیحات
هندسه	مربع - مستطیل شکل	نامنظم	شکل پلان کلی دو بنا متفاوت است.
هم‌جواری	عضو اصلی یک مجموعه شهری	بنای منفرد	به لحاظ هم‌جواری تفاوت وجود دارد.
عناصر ورودی	سردر ورودی	به منظور معبر خیابان با ابعادی کوچک	سردر هر دو بنا به موازات محل عبور است.
	ورودی‌ها	ورودی اصلی و فرعی	تعدد ورودی‌ها در بنای چهارباغ به واسطه وسعت بالاتر.
	ساختار هشتی	مستطیل شکل	ساختار مشابه هشتی ورودی.
	چگونگی ارتباط	دسترسی با شکستگی به ایوان، صحن و فضاها جانبی	نحوه ارتباط ورودی با دیگر عناصر در دو بنا. مشابهت دارد.
صحن	نماسازی	نماسازی حجره‌ها در دو طبقه با ایوانچه، در فضای میان نماهای چهارایوان	تفاوت در قرارگیری ایوان‌ها.
	همسان‌سازی با طبیعت	باغچه، حوض، سنگاب	همسان‌سازی بیشتر با طبیعت در مسجد - مدرسه چهارباغ.
نمای خانه و مسجد	پلان	پلان شبستان مستقل به شکل هشت‌ضلعی	پلان شبستان دو بنا متفاوت است.
	موقعیت قرارگیری	سمت ایوان جنوبی	محل قرارگیری شبستان‌ها متفاوت است.
تناسبات	دو طبقه، چهارایوانی و ساختار کلی وسیع	یک طبقه، چهارایوانی و ساختار کلی متوسط	وسعت بنای چهارباغ بسیار بیشتر است.
حجره‌ها	محل قرارگیری	طبقه اول و دوم	-
	نماسازی	به صورت قرینه در دو طرف ایوان‌ها	رعایت قرینه‌سازی حجره‌ها در دو سمت ایوان‌ها در هر دو بنا صورت گرفته است.
	تعداد	بیش از ۱۰۰ حجره	تعداد اندک حجره‌ها
عناصر نمادین	گنبد و مناره	گنبد عظیم و مناره	گنبد چهارباغ جزء نمونه‌های شاخص عهد صفویه.
	گلدسته	گلدسته در بالای ورودی	گلدسته در بالای ورودی

جدول ۲: مقایسه تطبیقی ساختار معماری و فضای کلی دو بنا (نگارندگان، ۱۳۹۸)

عناصر معماری	مسجد - مدرسه چهارباغ	مسجد - مدرسه رکن الملک
نمای صحن		
	وسعت بسیار صحن که در پیوند با عناصر طبیعی همچون باغچه، حوض، سنگاب و مادی است.	وسعت کم صحن و بسند شدن به عنصر حوض جهت تلطیف فضای بنا.

		<p>نمای سردر ورودی</p>
<p>سردر کم ارتفاع همراه با تزئینات محدود و کاربرد نقوش فرنگی و طبیعت‌گرایانه همراه با رنگ‌های گرم.</p>	<p>سردر رفیع همراه با گونه‌های مختلف تزئینات که به صورت سلسله مراتب در کادرهای مختلف اجرا شده است. نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی‌ها که غالباً با رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای انجام شده‌اند.</p>	
		<p>نماسازی حجره‌ها</p>
<p>حجره‌های یک‌طبقه که به‌سادگی با کاشی‌های هفت‌رنگ فیروزه‌ای در پشت‌بغل‌ها و همچنین کتیبه‌هایی به‌شکل طاق‌نما زینت شده‌اند.</p>	<p>جان‌پناه‌های تزئین شده با مقرنس‌های گچی و نقاشی به همراه پشت‌بغل‌های زینت‌یافته با کاشی‌های معرق با نقوش هندسی.</p>	
		<p>نماسازی ایوان‌ها</p>
<p>ایوان‌های نسبتاً عظیم همراه تزئینات محدود که بیشتر در نمای بیرونی اجرا شده‌اند و نمای داخلی ایوان با مقرنس ساده آجری زینت شده‌است.</p>	<p>ایوان‌های عظیم و رفیع همراه با تزئینات پرنقش که در نمای بیرونی و داخلی ایوان خودنمایی می‌کنند.</p>	

و محتوای انواع تزئینات در دو مسجد- مدرسه، با تکیه بر این گروه از تزئینات پرداخته می‌شود. در ادامه برای شناخت بهتر، از کلیه تکنیک‌های به کاررفته در دو بنا در قالب نمودار اطلاعاتی ارائه شده است.

تکنیک

تزئینات به کاررفته در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و رکن الملک از حیث تکنیک دربردارنده گونه‌های مختلفی هستند. لذا

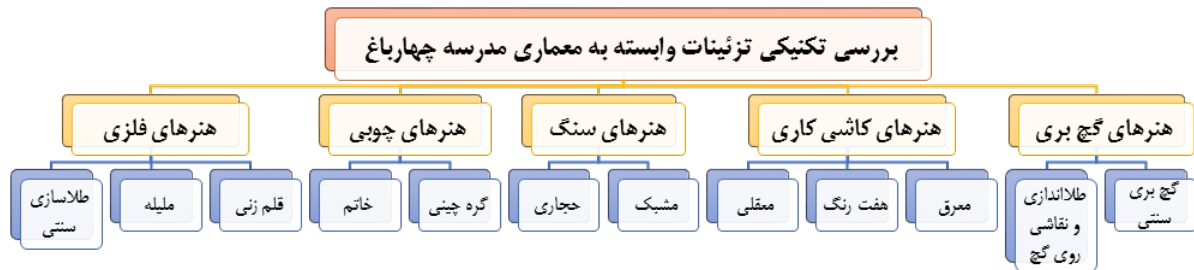
بررسی تطبیقی تزئینات شاخص وابسته به معماری

در دو بنا

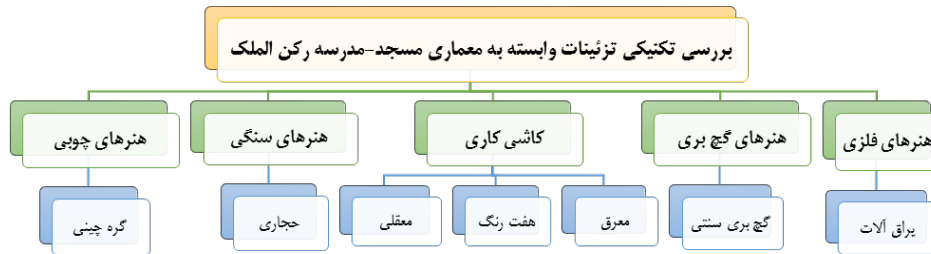
در میان تزئینات به کاررفته در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و رکن الملک، عمده‌ترین و مهم‌ترین تزئینات کاشی‌کاری است که در بیشتر سطوح دو بنا خودنمایی می‌کند. بدین منظور با توجه به مجال اندک پژوهش حاضر و عدم امکان بررسی تطبیقی همه تزئینات و نقوش، به بررسی و تحلیل تکنیک

برای ارائه منسجم‌تر در ابتدا شمایی کلی از تکنیک‌های مذکور در هر بنا در دو نمودار (۲ و ۱) جداگانه ارائه می‌شود و پس از آن توضیحاتی در قالب متن ارائه می‌گردد.

نمودار ۱: گونه‌شناسی ساختاری تزئینات به کاررفته در مسجد- مدرسه چهارباغ (آقاداتی و زکریایی، ۱۳۹۷: ۶۳).

نمودار ۲: گونه‌شناسی ساختاری تزئینات به کار رفته در مسجد- مدرسه رکن الملک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

بررسی تزئینات از منظر نقش و محتوا تزئینات منقوش

دو بنای چهارباغ و رکن الملک با توجه به جایگاه ویژه در میان دیگر مسجد- مدرسه‌های عصر صفویه در اصفهان دارای تزئینات متنوعی هستند که با توجه به اندک بودن مجال در پژوهش حاضر تأکید بیشتر بر تزئینات و نقوش مشترکو شاخص دو بناست و باتوجه به محدودیت فضا از ذکر سایر نقوش چشم‌پوشی شده است.

نقوش گیاهی

ایرانیان از زمان‌های دور، به جانوران و گیاهان توجه داشته و نقش‌های بسیاری از آن‌ها را در آثار خود به کار برده‌اند. در ابتدا نقوش گیاهی را ساده ترسیم می‌کردند؛ ولی بعدها این اشکال، مفاهیم خاصی یافت و با ساده شدن، هم از طبیعت‌گرایی دور شد و هم نقش جدیدی را متناسب با شکل و مواد سازنده اثر پدید آورد (تام سن، ۱۳۸۶: ۱). در بین نقوش گیاهی منظم و استلیزه شده، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها از همه شناخته شده‌تر هستند که با پیچ و تاب‌های منظم

و حرکت و گردش به دور خود، در تمامی سطوح اینیه مذهبی و یا غیر مذهبی، با مواد و مصالح گوناگون از قبیل کاشی‌ها خودنمایی می‌کنند و نمایانگر حرکت تداومی طبیعت هستند و حالتی پویا و متحرک دارند. در بنای چهارباغ از این نمونه نقوش با کاشی‌های الوان در بخش‌های متفاوت فراوان استفاده شده است. عمده کاربرد نقوش گردان در بنای چهارباغ بر زمینه کاشی هفت رنگ (خشتی) و به طور متمرکز در ایوان جنوبی بناست؛ ولی این به معنای عدم کاربرد نقوش گردان در دیگر قسمت‌های بنا نیست؛ چنان که در بخش‌هایی از سه ایوان دیگر و همچنین بر روی گچ‌بری‌های طاق نماهای حجره‌های بنا نیز شاهد کاربرد نقوش گردان هستیم. به طور کلی باید گفت در ترکیبات نقوش گیاهی در عصر صفویه و به طور شاخص در بنای چهارباغ اسکلت‌بندی کار را نقوش اسلیمی تشکیل می‌دهد که از لحاظ بصری استوارتر، قوی‌تر و ضخیم‌تر هستند و گل‌ها و غنچه‌ها و دیگر عناصر ختایی در بین نقش‌های اسلیمی قرار می‌گیرند؛ لیکن در دوره قاجار نقش‌مایه‌های گلدانی با محوریت عناصر طبیعت‌گرایانه‌ای هم چون انواع میوه‌ها، گل‌ها یا حیوانات و پرندگان و حتی تصویر

کیفیت اجرای این نقوش در بنای رکن الملک در قیاس با بنای چهارباغ بسیار کمتر است. مدرسه چهارباغ مجموعه‌ای از انواع نقوش هندسی، گره‌کشی‌ها و به تعبیر دیگر، دایره‌های معارف مصوری از اشکال و فرم‌های هندسی و تجریدی با تنوع زیاد است که در غالب سطوح داخلی و خارجی مدرسه به روش‌های مختلف کار شده است (خانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۵) و غالب نقوش هندسی و گره‌های به‌کاررفته در این بنا نسبت به دیگر مساجد و مدارس اصفهان پرکارتر و ظریف‌تر هستند. طبق نظر نویسندگان بزرگی چون پروفیسور پوپ و دیگر تاریخ‌نویسان و اندیشمندان طبق شرایط موجود آن عصر، در بنای مدرسه چهارباغ، آن مهارت یا امکان لازم وجود نداشته است که در تولید کاشی‌هایی با نقوش گردان (گیاهی) به شیوه معقلی به کیفیتی نظیر شکوه طرح گل و بوته و نقوش گیاهی دیگر بناهای مذهبی شاخص عهد صفویه، هم‌چون سردر مسجد شاه اصفهان دست یافت و در عوض الگوها و نقوش هندسی که بسیار متنوع و در نهایت دقت و قوت اجرا شده است جایگزین آن شد که در قیاس با نقوش گردان بسیار زیبا توصیف شده است (پوپ و آکرمن: ۱۳۸۷، ۱۴۰۷).

انسان‌ها وارد ترکیب اصلی می‌شوند (مکی نژاد، ۱۳۸۶: ۵۱). در مسجد-مدرسه رکن الملک، نقش غالب با نقوش ختایی و بعد از آن اسلیمی است و نقوش هندسی در مرتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. ویژگی نقوش گردان در این بنا شامل چرخش‌های برگ با شاخه‌های نسبتاً ضخیم در زمینه‌های پر گل با گل‌هایی هم‌چون گل سرخ، زنبق و غیره است که به صورت طبیعت‌گرایانه تصویر شده‌اند. هم‌چنین در کنار این طرح‌ها شاهد منظره‌هایی از میوه و موارد مشابه به تقلید از تزئینات غربی هستیم که در بستری از رنگ‌های زرد و سبز و قرمز اجرا شده‌اند. لازم به ذکر است ختایی‌ها و اسلیمی‌ها به دلیل قرارگیری در یک ترکیب‌بندی شلوغ و در کنار گل‌های طبیعت‌گرا به نوعی جلوه و به زبانی دیگر هویت مستقل خود را از دست داده‌اند.

نقوش هندسی: گره‌ها (انواع گره‌های ساده و پیچیده و شاه‌گره‌ها)

این گروه از نقوش جزء اصلی‌ترین نقوش به‌کاررفته در مسجد-مدرسه چهارباغ به‌حساب می‌آید؛ لیکن کمیت و

جدول ۳: تطبیق نمونه‌هایی از هنرهای تصویری موجود در دو بنا (نگارندگان، ۱۳۹۸)

نوع	نمونه در مسجد-مدرسه چهارباغ	نمونه در مسجد-مدرسه رکن‌الملک	توضیحات
نقوش گردان			همان‌گونه که در تصاویر نیز مشهود است در بنای چهارباغ ترکیب‌بندی نقوش اسلیمی و ختایی و رنگ‌بندی سرد؛ شامل رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای غالب است و در مقابل در بنای رکن‌الملک نقوش طبیعت‌گرا و رنگ‌های تند و گرم.
			

<p>تسلط و تنوع نقوش هندسی پرکار در بنای چهارباغ در مقابل نقوش هندسی و گره‌های ساده معقلی در بنای رکن الملک.</p>			<p>نقوش هندسی</p>
<p>تزئینات خط نگاره بخش قابل توجهی از تزئینات بنای چهارباغ را شامل می‌شود؛ درحالی که در بنای رکن الملک این گونه تزئینات محدود به بخش‌های مختصر و کوچکی شده‌اند.</p>	<p><u>رؤیت نشد.</u></p>		<p>خط نگاره‌های حاوی مضامین مذهبی</p>
<p>نقوش حیوانی در دو بنا، فقط در یک نمونه (طاووس) سردر بنای چهارباغ رؤیت شد.</p>	<p><u>رؤیت نشد.</u></p>		<p>نقش حیوانی</p>
<p>نقوش انسانی که از جمله تحولات عصر قاجار است در بنای چهارباغ دیده نمی‌شود.</p>		<p><u>رؤیت نشد.</u></p>	<p>نقش انسانی</p>
<p>نقوش و فرم‌های گلدانی در هر دو بنا به شکلی فاخر دیده می‌شود.</p>			<p>اشیا</p>

جدول ۴: بررسی انواع نقوش و تکنیک‌های به‌کاررفته در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۹)

گونه شناسی تزئینات		کاشی‌کاری					هنرهای گچی			هنرهای فلزکاری			هنرهای چوبی		هنرهای سنگی		
تکنیک‌ها و شیوه‌ها		مقرن	معلی	فنیله	گچ‌بری	نقاشی روی گچ	طلاندازی روی گچ	قلم‌زنی	ملیله‌کاری	تزئینات در کوب	مشبک	آلت و لفظ	خاتم	منبت	مشبک		
چهارباغ	آرایه‌های منقوش	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*					
	آرایه‌های مکتوب	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*					
	اسلیمی	*															
	ختایی	*															
رکن‌الملک	آرایه‌های منقوش	*	*	*									*				
	آرایه‌های مکتوب	*	*	*										*			
	اسلیمی	*															
	ختایی	*															

کتیبه‌ها

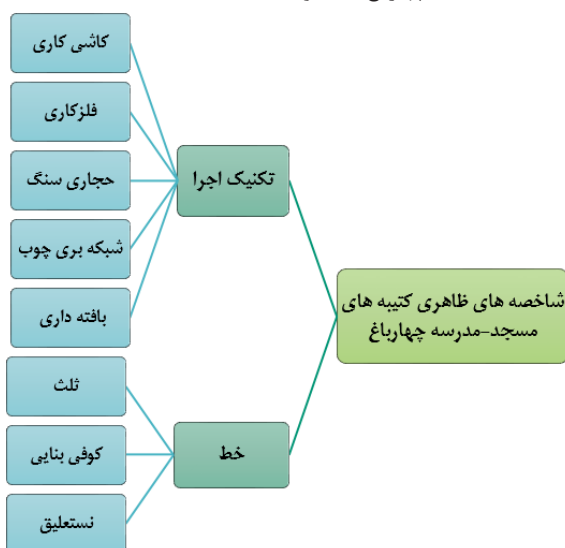
یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری دوران اسلامی، پیوستگی بناها با تزئینات خوشنویسی و کتیبه‌هاست (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۹۱) که این ویژگی در دو مسجد- مدرسه مذکور در قالب خطوط و تکنیک‌های مختلف اجرا شده است. در ادامه، این کتیبه‌ها ابتدا از حیث فن اجرا و سپس از منظر محتوا مورد بررسی اجمالی قرار خواهند گرفت.

ساختار ظاهری و تکنیک: مسجد- مدرسه چهارباغ دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی است که نمونه‌های آن را بر بستر چوب، سنگ، فلز و کاشی می‌توان مشاهده کرد. تعداد کتیبه‌های شاخص این بنا در حدود ۶۹ کتیبه است که از حیث ساختار و محتوا دارای تنوع کم نظیری است و در مقایسه با کتیبه‌های بنای رکن‌الملک فراوان تر است. از نظر نوع خط، کتیبه‌های مذکور با بهره‌گیری از چهار خط شاخص کتیبه‌نگاری ایرانی-اسلامی یعنی کوفی، ثلث، نستعلیق و معلی اجرا شده‌اند. در نمودار شماره ۳ ساختار ظاهری

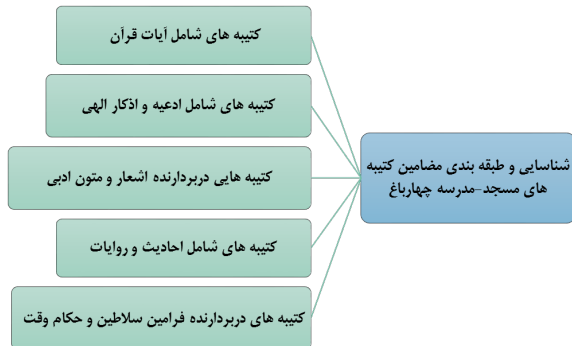
کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ با تأکید بر تکنیک اجرا و

نوع خط مورد بررسی اجمالی قرار گرفته است.

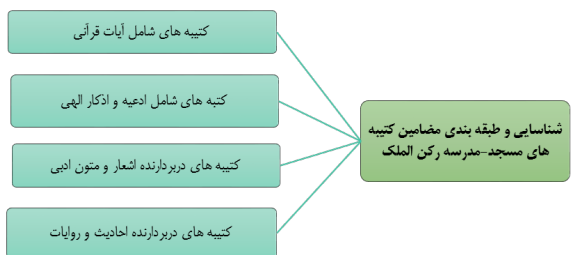
نمودار شماره ۳: شاخصه‌های ساختاری کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ (آقاداودی، ۱۳۹۸: ۸۲).

نمودار شماره ۵: طبقه‌بندی کلی مضامین کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ (نگارندگان، ۱۳۹۸).

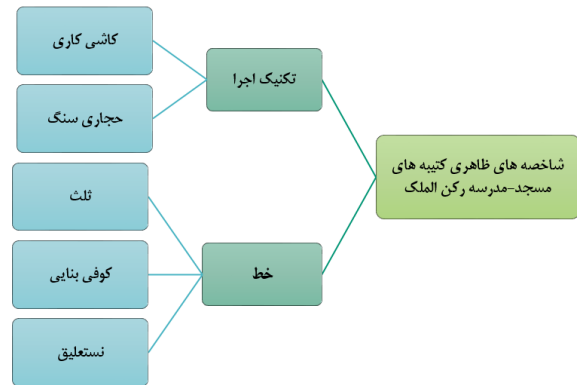

کتیبه‌های مسجد- مدرسه رکن‌الملک شامل مضامینی هم چون آیات قرآن، احادیث و روایات، اسماء‌الله و هم چنین متونی ادبی و شعرگونه در مدح ائمه اطهار و به‌خصوص پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) است. از نکات قابل ذکر دیگر این‌که کتیبه‌های بنا دارای تاریخ‌های متفاوتی از قبیل ۱۲۹۰ تا ۱۳۷۸ است که نشان از ساخت و مرمت ساختار و تزئینات بنا در سال‌های مختلف دارد. در ادامه، نمودار ۶ دربردارنده نمایی کلی از طبقه‌بندی مضامین کتیبه‌های بنای رکن‌الملک است. نمودار شماره ۶: طبقه بندی کلی مضامین کتیبه های مسجد- مدرسه رکن الملک (نگارندگان، ۱۳۹۸).

در جدول ذیل (۶)، نمایی کلی از هنرهای کاربردی به کاررفته در دو بنا ارائه شده است. یکی از مهم‌ترین اهداف ارائه این جدول ضمن معرفی گونه‌های مختلف هنرهای به کاررفته، نمایش وجود یا عدم وجود هر یک از آن‌ها به صورت تطبیق در دو بناست.

نمودار شماره ۴: شاخصه‌های ساختاری کتیبه‌های مسجد- مدرسه رکن‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۸)

محتوا: کتیبه‌های دوران اسلامی و به‌خصوص عصر صفویه، علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی ظاهری، معانی و مفاهیمی را دربردارند که به‌منظور همسان نمودن گونه‌های مختلف بناهای اسلامی به‌کار رفته است مضامین این کتیبه‌ها را به‌طورکلی می‌توان در یک دسته‌بندی سه‌گانه طبقه‌بندی کرد که شامل آیات قرآنی، احادیث و روایات و هم چنین ادعیه (مدح و ستایش ائمه اطهار) است (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۵۷). کتیبه‌های متعدد مسجد- مدرسه چهارباغ دربردارنده مضامین متعددی هستند که با نوع خط کتیبه‌ها نیز در ارتباطی هنرمندانه هستند. کتیبه‌های ثلث غالباً برای بازنمایی آیات قرآنی، احادیث و روایات دینی برگزیده شده‌اند. هم‌چنین کتیبه‌های خط نستعلیق اغلب به ذکر اشعاری در مدح و ستایش حضرت علی (ع) به‌عنوان امام اول شیعیان (نماد سیاست مذهبی شیعه) در عصر صفویه و تمجید از شاه سلطان حسین به‌عنوان بانی و حامی اصلی بنا اختصاص یافته است. نکته قابل تأمل در این قسمت آن است که شاه ضمن علاقه به بازنمایی اسامی ائمه اطهار و دیگر مضامین مذهبی، به قراردادن نام خود در کتیبه‌های در نقطه طلایی سردر دو درب ورودی اصلی بنا نیز پرداخته است. در ادامه و در نمودار شماره ۵ بررسی اجمالی از درون مایه کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ ارائه شده است.

جدول شماره ۵: پراکندگی هنرهای سنتی وابسته به معماری در دو بنا (نگارندگان، ۱۳۹۹)

نام	تکنیک و نقش	مسجد- مدرسه چهارباغ	مسجد- مدرسه رکن الملک
کاشی کاری	معرق و نقش‌دار		
	هفت‌رنگ		
	معلی و کتیبه		نمونه معادل رؤیت نشد.
هنرهای آجری	مقرنس آجری	نمونه معادل رؤیت نشد.	
هنرهای گچی	گچ‌بری و طلاندازی		نمونه معادل رؤیت نشد.
	نقاشی		نمونه معادل رؤیت نشد.
	نقاشی و طلاندازی		نمونه معادل رؤیت نشد.

		حجاری فرم گلدان	هنرهای سنگی
نمونه معادل رؤیت نشد.		حجاری فرم سنگاب	
		حکاکی	
نمونه معادل رؤیت نشد.		مشبک سنگ	هنرهای چوبی
نمونه معادل رؤیت نشد.		خاتم کاری مثلث	
نمونه معادل رؤیت نشد.		خاتم کاری مربع داخل فرم گره آبسه	
		گره چینی چوبی	
نمونه معادل رویت نگردید		شبه‌بری و منبت	

نمونه معادل رؤیت نشد.		قلمزنی نیم برجسته	هنرهای فلزی
نمونه معادل رؤیت نشد.		قلمزنی برجسته	
نمونه معادل رؤیت شد.		هنر برجسته سازی (قابلمه کاری)	
نمونه معادل رؤیت نشد.		ملیله کاری	
نمونه معادل رؤیت نشد.		حکاکی و قلمزنی روی فلز	
نمونه معادل رؤیت نشد.		زیلو	دست یافته

مؤلفه‌ها و الگوهای اصلی بازتاب یافته در ساختار دوبنا و هم‌چنین تزئینات وابسته به آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در ادامه از حاصل یافته‌های بخش‌های فوق و برای ارائه منسجم‌تر یافته‌ها جدولی (۷) ارائه شده است. در این جدول

جدول شماره ۷: تطبیق و تحلیل مولفه‌های اصلی ساختار و آرایه‌های معماری دو بنا (نگارندگان، ۱۳۹۹)

شاخصه‌های تحلیلی ساختار معماری و تزئینات دو بنا		
مسجد- مدرسه رکن‌الملک	مسجد- مدرسه چهارباغ	
- چهارایوانی بودن و ساخت در یک طبقه.	- چهارایوانی بودن و ساخت در دو طبقه و تناسب چشمگیر میان ساختار و کاربری بنا.	تزیینات
- رعایت اصل قرینه‌سازی در بخش‌های مختصری از اجزای بنا؛ همچون: نماسازی ایوان‌ها و غیره.	- به‌کارگیری اصل قرینه‌سازی در بیشتر اجزای بنا؛ از بزرگ‌ترین اجزا هم‌چون محراب‌ها و سردر تا کوچک‌ترین‌ها هم‌چون طاق نمای حجره‌ها.	
- عناصر پیوند دهنده معماری بنا با طبیعت محدود است و شامل حوض و سنگاب می‌گردد.	- بازنمایی کهن‌الگوی چهارباغ ایرانی در خود بنا به‌وسیله ترکیب چلیپایی و پیوند پر رنگ بنا با عناصر طبیعت به وسیله قرارگیری باغچه‌ها، نهر آب، حوض‌ها، سنگاب‌ها و دیگر عناصر.	
- تلفیق فضای عبادی و علمی با محوریت مسجد.	- تلفیق فضاهای تعلیمی هم‌چون مدرسه‌ها و حجره‌ها با فضای عبادی هم‌چون محراب و نمازخانه، با محوریت فضای علمی مدرسه.	
در جهت پیوند فضای معماری با طبیعت فقط از عنصر حوض بهره گرفته شده است و با وجود فراهم بودن فضا از دیگر عناصر صرف نظر شده است.	پیوند فضای معماری با عناصر طبیعت؛ هم‌چون درخت و حوض آب، سنگاب، گذر آب روان و غیره و تلطیف فضا بدین وسیله.	
- تنوع نقش و تکنیک کمتر به نسبت بنای چهارباغ. - به‌کارگیری بخشی از تکنیک‌های زیرمجموعه کاشی کاری با تمرکز بر تکنیک هفت رنگ. - فاقد تزئینات گچ بری و نقاشی و غیره. - کاربرد اندک نمونه‌های گره چینی.	- اجرای تزئینات به شیوه‌های گوناگون بر بستر مصالح مختلف با کیفیت بالا که در تناسب کامل با کاربری بنا هستند؛ از جمله: - به‌کارگیری اغلب تکنیک‌ها و نقوش موجود در هنر کاشی کاری هم‌چون: معرق، هفت‌رنگ، معقلی، فتیله و شبکه. - طلااندازی و نقاشی بر روی گچ، به‌خصوص در حجره مخصوص شاه. - به‌کارگیری هنرهای چوبی هم‌چون خاتم مربع، گره چینی و غیره در سطحی بالا.	تزیینات
- شاخص بودن تزئینات کاشی کاری هفت رنگ به خصوص با نقوش طبیعت‌گرا.	- شاخص تر بودن تزئینات کاشی کاری و به‌خصوص تکنیک معرق با نقوش هندسی و گره‌ها.	
- پابندی کمتر به قرینه‌سازی‌ها به نسبت نمونه‌های صفویه.	- حاکم بودن قرینه‌سازی‌های گوناگون هم‌چون انعکاسی، انتقالی و دورانی بر همه بخش‌های سطح تزئین شده؛ از ترکیب‌بندی عناصر تزئینی در یک سطح خاص تا نقش‌مایه‌های به‌کاررفته.	
- تناسب تکنیک و نقوش به‌کاررفته با فضای قرارگیری و کاربری اصلی بنا.	- تناسب تکنیک و نقوش به‌کاررفته با فضای قرارگیری و کاربری اصلی بنا.	
- تسلط نقوش گردان و ترکیب‌بندی‌های مدور و نقوش طبیعت‌گرا.	- تسلط نقوش نظام‌مند هندسی و گره‌ها بر دیگر نقوش و تزئینات.	
- تسلط نقوش طبیعت‌گرا بر نقوش انتزاعی و سنتی.	- کاربرد بیشتر نقوش انتزاعی گیاهی هم‌چون اسلیمی‌ها و ختایی‌ها.	
- غلبه رنگ‌های گرم هم‌چون قرمز و زرد.	- غلبه رنگ‌هایی هم‌چون فیروزه‌ای و لاجوردی بر رنگ‌های گرم.	
- غالب بودن مفاهیمی ادبی و اشعار با درون مایه مدح و ستایش بر دیگر مضامین در کتیبه‌ها.	- غالب بودن مفاهیمی روایی و احادیث و آیات قرآنی بر دیگر مضامین در کتیبه‌ها.	

نتیجه گیری

شهر اصفهان به عنوان یکی از مهم ترین شهرهای تاریخی ایران، دربردارنده گونه‌های مختلف بنایی از ادوار مختلف است. از جمله مهم‌ترین گونه‌های بناهایی که کمتر نیز مورد پژوهش عمیق قرار گرفته است می‌توان به بناهای تلفیقی و به خصوص مسجد-مدرسه‌ها اشاره کرد. بناهای مذکور در دوره تاریخی صفویه و قاجار، به دلایلی هم چون پایتختی شهر اصفهان، حمایت شاهان از ساخت بناهای علمی- مذهبی، رواج فرهنگ وقف و دیگر دلایل، رواج چشمگیری داشته است. از این رو در مقاله حاضر، دو بنای چهارباغ و رکن‌الملک به‌عنوان نمونه‌هایی شاخص از این دو عصر با رویکردی تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. بناهای مذکور که نماینده سبک هنری و فضای حاکم بر دوره خود هستند، علی‌رغم اندک شباهت‌ها دارای تمایزات بسیاری هستند که دلایل گوناگونی بر آن متصور است. با ذکر این مقدمه در پاسخ به سؤالات اصلی این پژوهش پیرامون ویژگی‌های شاخص دو بنا با تأکید بر بخش تزئینات و هنرهای کاربردی وابسته به معماری، می‌توان گفت که با توجه به بررسی‌های انجام گرفته، از جمله مهم‌ترین شاخصه‌های ساختاری دو بنا در بعد کالبد را می‌توان طرح چلیپایی (چهارایوانی) صحن و تلفیق فضاهای علمی و مذهبی ذکر کرد؛ هرچند در بنای چهارباغ غلبه با فضای آموزشی و کارکرد علمی بنا است و در مقابل بنای رکن‌الملک دارای مسجد و فضای عبادی بزرگ تری است. در بعد تزئینات طبق بررسی‌های انجام شده در این پژوهش که شامل تطبیق تفکیک شده هر یک از هنرهای کاربردی به کاررفته در دو بنا و دیگر موارد است؛ این گونه به نظر می‌رسد که هر یک از بناها نماینده تمام عیار دوره تاریخی خود است و بازتاب شاخصه‌های سبک شناسی هنری و روح حاکم بر هنر هر دوره را می‌توان در دو بنا نظاره‌گر بود. از این رو مطالعه دقیق هر یک از هنرهای به کار رفته در بنا از حیث ساختار و نقش و محتوا می‌تواند به سبک شناسی هنر هر یک از این ادوار کمک شایانی نماید. در جمع‌بندی موارد فوق می‌توان این‌گونه بیان کرد که بررسی دقیق هنرهای کاربردی بناهای علمی- مذهبی و تبیین تناسب هنرهای سنتی به کاررفته در بناهای معماری با ساختار بناها از جمله مواردی است که در کمتر

پژوهشی پیرامون آن سخن گفته شده است. هرچند پژوهش حاضر در حد توان به وجوهی از این موضوع پرداخته است؛ به جهت محدودیت فضا و گستردگی مطالب بخش‌های قابل توجهی هنوز نیاز به پژوهش‌های عمیق دارد. از این رو یکی از پیشنهادات پژوهش حاضر برای مطالعات آتی با توجه به تنوع هنرهای به کاررفته، تناسب شناسی هر یک از هنرها با ساختار عناصر کلی و کارکرد کلی دو بناست.

منابع

- آقاداتی، محی‌الدین. (۱۳۹۸). «واکاوی آرایه‌های معماری بناهای علمی-مذهبی عصر صفویه. نمونه‌های مورد مطالعه (ملا عبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا)، نشریه علمی تاریخ فرهنگ و تمدن/اسلامی، سال ۱۰، شماره ۳۷، ۸۶-۶۹.
- ایمانی، مجتبی. (۱۳۵۵). تاریخ فرهنگ/اصفهان، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- پوپ، آرتر آپیم؛ اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر/ایران، مترجم: نجف دریابندری، جلد سوم (معماری دوران اسلامی)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تام سن، منصور. (۱۳۸۶). کارگاه طراحی نقوش سنتی ۱. تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۹). گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی/ایران) جلد پنجم (مدارس)، تهران: دانشگاه شهیدبهبشتی با همکاری سازمان میراث فرهنگی.
- خانی، سمیه؛ صالحی کاخکی، احمد؛ تقوی نژاد، بهاره. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، مطالعات تطبیقی هنر، سال دوم، شماره چهارم، ۵۱-۳۷.
- ریاحی، محمدحسین. (۱۳۸۵). ره‌آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۶۵). گره چینی در معماری و هنرهای دستی، تهران: نشر دانشگاهی.
- سیوری، راجر. م. (۱۳۷۲). ایران عصر صفوی. مترجم: کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه

- ملازاده، کاظم؛ محمدی، مریم. (۱۳۸۱). مدارس و بناهای مذهبی، دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، جلد پنجم، تهران: سوره مهر.

- موحد ابطحی، سیدحجت. (۱۳۷۶). ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، جلد دوم، اصفهان: دفتر تبلیغات المهدی.

- موسوی فریدنی، محمدعلی. (۱۳۷۸). اصفهان از نگاهی دیگر، اصفهان: نقش خورشید.

- نصر، سیدحسین. (۱۳۵۹). علم و تمدن در اسلام، مترجم: احمد آرام، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.

- هنر فر، لطف الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

- یآوری، حسین؛ حکاک باشی، سارا. (۱۳۹۰). سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران، تهران: توتیا.

در کتیبه‌های اسلامی»، مدرس علوم انسانی، شماره ۲۳، ۹۴-۵۷.

- _____ . (۱۳۸۴). «نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۸۹ و ۹۰، -کمپفر. (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر در دربار شاهنشاه ایران، مترجم: کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.

- لولوئی، کیوان. (۱۳۷۹). «نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی»، نشریه ایران شناخت، شماره ۱۶ و ۱۷، ۱۳۱-۱۲۰.

- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۶۱). کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معقلی)، تهران: موزه رضا عباسی.

- مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۶). «طبقه‌بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفوی»، مجموعه مقالات خوشنویسی (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: فرهنگستان هنر.

Investigation the Homogeneity of Decorative Arrays of the Safavid and Qajar Architectural Heritages

Hossein Norouzi Gharagheshlagh¹, Mohieddin Aghadavoudi¹

1- Academic Staff, Faculty of Arts, Arak University, Arak, Iran (Corresponding author)

1- PhD Candidate, Shahed University, Tehran, Iran

DOI: 10.22077/NIA.2021.3540.1337

Abstract

Beyond the importance of architectural structure and spatial design of the religious tangible heritages, decorative arrays had the special place in the Islamic-Iranian architecture. Isfahan, as one of the historical cities in Iran, accommodates different types of religious buildings, from which this study focused on the architectural heritage of the Safavid and Qajar periods. In this study, the Chaharbagh and Roknolmolk mosque-schools were selected as two significant examples of the Safavid and Qajar heritage, respectively. It should be noted that the main goal of this study, in addition of recognizing the architectural structure was to investigate the decorative arrays and proportional harmonies. The main inquiry was: what were the most important decorative arts used in the Chaharbagh and Roknolmolk mosques-schools? In more detail, the authors tried to explain the points of differences and similarities between the two case studies in term of decorative arrays. This research is comparative in term of approach and descriptive-analytical in term of method. Also, data collection has been done through documentary method and field observations and the information analyzed based on qualitative methods. The findings of this study indicate that the both buildings as the standard four-iwan heritage, while demonstrating the similarities in the structural architecture, encompass the significant differences in terms of buildings' dimensions and the quality of artistic decorations performed in each of them. Chaharbagh accommodates the impressive amounts of the traditional architectural decorations, among which metal engraving, goldsmithing, filigree, and gilding on plaster have significant differences with the case of Roknolmolk. But in both of the buildings, there is a remarkable proportionality between the architectural arrays and the architectural structure. Additionally, in terms of motifs and contents, both buildings represent the artistic features of the historical period in which they were constructed. Thus, Chaharbagh heritage demonstrate the multiplicity of geometric, arabesque, and abstract motifs which were mostly colored by the cold chromatic such as ultramarine and turquoise. By contrast the Chaharbagh, the Roknolmolk is an exemplar of Qajar decorative tradition which was decorated principally with the naturalistic, human-like motifs, and various colors among which the warm colors were predominate.

Key words: Architectural heritage, decorative arrays, Chaharbagh mosque-school, Roknolmolk mosque-school.

---

1 - Email: H-norouzi@araku.ac.ir

1 - Email: m.ghadavoudi14@gmail.com